

TURKIY TILLARNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

15-umumiy o'rta-talim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Eshmonov Nursulton Baxodir o'g'li

sultonmuhammad2112@gmail.com

+99899 476 28 93

Turkiy tillar tarixiy jihatdan umumiy ildizga ega bo'lib, ularning shakllanish jarayoni minglab yillar davomida sodir bo'lgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, miloddan avvalgi VI-V asrlardan boshlab turkiy tillar haqidagi ma'lumotlar uchray boshlagan. Bu tillar oilasiga o'zbek, qozoq, qirg'iz, turk, ozarbayjon, turkman, uyg'ur, tatar va boshqa ko'plab tillar kiradi.

Qadimgi yozma manbalar tilini ko'zdan kechirishda, uning leksik tarkibi o'sha davrda yashagan turkiy qabilalarning hayoti, turmush tarzi, urf- odatlari to'g'risida tasavvur uyg'onadi. Birgina misolni olaylik: lashkarboshilar qabriga, murdaning yoniga kichkina tosh haykalchalar qo'yilgan. Ular jangda o'ldirgan dushmanlari sonini anglatadi. Ana shu haykalchalar balbal deb aytilgan. Ilmiy manbalarda yozilishicha, odam qiyofasidagi «balbal» deb nomlanuvchi bu toshlar qadim turk xoqonliklari davridan meros. Bu kabi tarixiy tosh haykallar turkiyzabon xalqlar yashagan makonlarda – Rossiya, Ukraina, Ozarbayjon, Qozog'iston, Mo'g'ulistonning ko'plab joylarida uchraydi. Balbal ma'lum bir hududda mashhur bo'lgan odamning hurmatiga bunyod etilgan. Ular asosan elini, yerini dushmanlardan himoya qilgan botirlar hurmatiga o'rnatilgan. Balbal – qadimiy turkiy so'z bo'lib, «bal-bal», ya'ni «zarba bermoq», «qoqmoq», «urmoq» kabi ma'nolarni anglatadi. Turkiyshunos olimlar fikricha, balbal – «toshni tik qilib o'rnatgan belgilar» degan ma'noga ega. Balbalning etnomadaniy ma'nosi qadimgi turkiy davrda, ya'ni VI-IX asrlarda alohida mazmun kasb etgan. U paytlarda qadimgi turkiy urf-odat va an'analarga ko'ra, balballarning aksariyati xoqon, tegin, torxon, chor, tudun, biy, bek kabi elboshchilar, botirlar, oqsuyak odamlarning

hurmatiga maxsus yasalgan. Ular orqali motam tutilgan, marhumning ruhi hurmatiga «yo‘qlash» kabi udumlar bajarilgan. Marhumning ruhini shod qilish marosimida qatnashganlar o‘zlari yashayotgan makonidan balbal toshlarni olib kelgan va an’anaga muvofiq, marhumning dafn etilgan joyida oraliq masofasini birdek qilib, qatorlashtirib o‘rnatgan. Ushbu esdalik majmuasini yaratishga ishtirok etganlar o‘zlarining qavmi, urug‘-toifasi tamg‘alarini yoki qadimgi turkiy bitik yozuvi bilan ismlarini, lavozim, unvonlarini yozgan. Bu qadimgi turkiy qavmlarning o‘ziga xos yo‘qlash marosimidan darak beradi. Markaziy Osiyoda islom dinining keng tarqalishi bilan toshlardan esdalik yasash o‘z ma’nosini yo‘qota boshlagan.

Til hodisalari evolyutsiyasi davomiylik bilan tavsiflanadi. Har qanday elementni almashtirish uchun (va o'zgaruvchan tizimda o'zgarishning o'zi bir elementni boshqasiga almashtirishga qisqartiriladi), ma'lum darajada bir xil bo'lishi kerak. Ammo har bir birlikning o'ziga xos xususiyati bor, shuning uchun u o‘rinbosar birlikka teng bo'lishi mumkin emas. Ushbu ikki xususiyat - o'ziga xoslik va o'ziga xoslik ichidagi farq - tizimning rivojlanishi uchun zarur bo‘lib chiqadi. Bunday parallel birliklar tarixan uzoq vaqt mavjud bo‘lishi mumkin (masalan, variantlar, sinonimlar shaklida). Demak, o‘zgarish til taraqqiyotining ichki omillaridan biridir.

O‘zgarish innovatsiyalarga qarshi. Agar o‘zgarish uzluksizlik va divergensiyani nazarda tutsa, innovatsiya ularni nazarda tutmaydi. Innovatsiya individual xususiyatga ega (masalan, muallifning neologizmlari, individual obrazlilik, mashhur iboralar, so‘zlarning noodatiy birikmasi). Innovatsiyalar so‘zlovchilar jamoasining ehtiyojlari va til rivojlanishi tendentsiyalariga javob bersa, til faktiga aylanishi mumkin. Biroq, til rivojlanishining ichki omillari bilan bir qatorda, birinchi navbatda, til muloqotining o'ta ijodiy xususiyati tufayli, jamiyatning o‘zi rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan til o‘zgarishining tashqi omillari mavjud. Zamonaviy insonning dastlabki shakllari. Yerning qulay iqlim sharoitida – O‘rta yer dengizida (Oldingi Osiyo, Janubi-Sharqiy Evropa, Shimoliy Afrika)

rivojlangan. Yevroosiyoning aholi yashamaydigan joylari va mehnat unumdorligining pastligi ibtidoiy odamlarni materikda yashashga majbur qildi. Boshqa iqlimga o'tish, yangi mehnat sharoitlari, yangi oziq-ovqat, yangi turmush sharoitlari shunga mos ravishda tillarda o'z aksini topdi. Shunday qilib, insoniyatning til tarixi turli qabila dialektlaridan boshlangan .

Turkiy tillar tarixini o'rganishda ikki yo'nalish — tarixiy grammatika va adabiy tillar tarixini yaratish yuzasidan izlanishlar olib borildi. 60- 70- yillarda turkiy tillar tarixi bo'yicha bir qancha monografiyalar, darsliklar, qo'llanmalar yaratildi. Turkologiya tarixida sinxronik va diaxronik aspektdagi tadqiqotlar yuzaga keldi. Turkiy tillar tasnifi, turkiy tillar fonetikasi, leksikologiyasi, semasiologiyasi, terminologiyasi, leksikografiyasi, grammatikasiga doir izlanishlar olib borildi, monografiyalar, qo'llanmalar yaratildi, ilmiy maqolalar e'lon qilindi. Turkiy tillarda yaratilgan yozma yodgorliklar o'rganildi, nashr etildi. Keying yillarda turkologiya sohasida bir qator yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. Eng qadimgi sug'd, ko'k turk (o'rxun-enasov, turkiy run), eski uyg'ur (turk) yozuvlaridagi yodgorliklarni o'rganishga oid izlanishlar olib borilmoqda. Ko'k turk xoqonligi davrida yaratilgan Bug'ut mangutoshi, uning tiklanish tarixi, yodgorlikda saqlanib qolgan sug'dcha bitig talqini, sug'd tilidagi arablar istilosi bilan bog'liq nazariy qarashlar, ko'k turk bitiglari, ko'k turk yozuvining o'ziga xos jihatlari, imlo xususiyatlari, ko'k turk xatida bizgadha yetib kelgan To'nyuquq, Kultegin, Bilga xoqon, Suji bitiglarining matni talqini. turkiy yozma yodgorliklar asosida rasmiy uslubning yuzaga kelishi, taraqqiyot bosqichlari, hujjat turlari haqida muhim ma'lumotlar qayd etilgan.

“Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi” fani turkiy tillarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini o'rganadi, ularning tarixiy rivojlanishi va o'ziga xosliklarini yoritadi. Talabalar fan orqali turkiy tillarning shakllanishi, tasnifi va ularning boshqa tillar bilan munosabatlarini chuqur o'rganadilar.

Tub turkiy so'zlar turkiy tillarning o'z materiali, o'z ona mulkidir. Bu so'zlar turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan barcha tillarda uchraydi. Bu hol turkiy tillar

leksikasida bu tillar uchun qadimdan mushtarak bo'lgan umumiy leksik fondni yuzaga keltirgan. Turkiy tillar lug'at tarkibidagi mana shu mushtarak leksika turkologiyada umumturkiy so'zlar deb yuritilmoqda. Turkiy tillar lug'ati ayrim so'zlarga ko'ra farqlanadi. Turkiy tillar oilasi tarkibiga kiruvchi o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy mavqei va obro'yi dunyo jamiyatida keyingi yillarda ortib bormoqda. Turkiy tillar oilasi uchun xos bo'lgan fonetik, grammatik va leksik xususiyatlar bir - biriga yaqinligi bo'lsada, ular sezilarli darajada farqlanadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek tilining shakllanishida karluk, qipchoq va o'g'uz turkiy guruhlar ta'siri muhim rol o'ynagan. Buning natijasida o'zbek tili turkiy tillar orasida o'ziga xos o'rinni egallagan va boy leksik tarkibga ega bo'lgan. Shu bilan birga, o'zbek tiliga arab, fors-tojik va rus tillari ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan, bu esa uni boshqa turkiy tillardan farqlaydigan jihatlardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmadovna, S. D., Tohirovich, R. E., Dilmurodovna, R. D., & Odilovna, K. D. Methodology of using AutoCAD software in developing technical creativity of students. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 70(4), 661-671.
2. Хамраев, А. А. (2005). Некоторые механизмы рубцевания язвы желудка при применении различных схем противоязвенной терапии. *Самарский мед. журн*, (1-2), 75-76.
3. Akhmedova, N. A., Valijonov, A. F., & Valijonova, S. A.(2023). Early diagnosis and adequate treatment of hepathargy in systemic lupuse reduction. *Open Access Repository*, 4(2), 248-252.
4. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент, 2009. 4.Dadaboyev H., Xolmanova Z. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 2015
5. “Кисаси Рабгузий”да кулланган сал= феълининг семалари хусусидм // *Узбек тилшунослиги масалалари*. —Т.: 2006. -Б. 22-25.
6. Хусанов Н. XV аср узбек адабий ёдгорликларидаги антропоним,ларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. *Филол. фан. д-ри ... дисс.* -Т., 2000. 243 б.